

Chvilka času s počasím

Počasí je konverzační téma, které se nejspíš nikdy nevyčerpá. Už dávno neplatí, že debatám o něm holdují především Angličané. I u nás o počasí diskutují lidé, kteří se náhodně sejdou třeba ve vlaku, tísní se v úkrytu před deštěm či podupávají ve studeném ránu na tramvajové zastávce. Protože máme před sebou několik zimních týdnů, nabízejí se jako jazykové téma výrazy spojené s chladným počasím.

Naši dávní předkové slovo počasí (počasie, počesie) neužívali jen v dnešním významu povětrnostní podmínky. Podle Vokabuláře webového mohlo mít několik dalších významů: vhodná doba, příležitost; pohoda; dobrý (příznivý) povětrnostní stav. Ještě i Slovník spisovného jazyka českého zaznamenává u hesla počasí nářeční variantu počas s významem krásná, příznivá povětrnost – opakem je výraz nečas, který užíváme dodnes. Počasí/počas mohlo znamenat i roční období, což Příruční slovník jazyka českého (1953–57) dokládá citací z Jana Nerudy: čtvero ročních počasí jaksi nyní splývá.

Pro lexém počasí nabízí korpus SYN v13, který shromažďuje už přes 6 miliard slov a v jehož složení dominuje publicistika, bezmála 809 tisíc dokladů užití. Není bez zajímavosti využít bohatý korpusový jazykový materiál a podívat se na pojmy, s nimiž se ve spojitosti s podstatným jménem počasí obvykle setkáváme. V korpusové lingvistice se pro taková slovní spojení užívá termín kolokace. Obvykle se jí rozumí smysluplné, ustálené, syntagmatické spojení dvou (nebo víc) slovních tvarů v blízkém kontextu. Vznik kolokace je podmíněn vzájemnou schopností každého z členů (kolokátu) spojit se v sousloví. Je nepochybné, že volba jednoho prostředku předznamenává volbu prostředků v jeho blízkosti.

Pro zadání filtru kolokace zjistíme, že pro počasí je typické spojení s podstatnými jmény předpověď, rozmary, nepřízeň nebo výkyvy. Počasí může mít vrtochy (být vrtošivé, vrtkavé), může se pokazit i nás potrápiti. Pokud se v poměrně rozsáhlém seznamu kolokátů zaměříme na přívlastky, které budeme se značnou pravděpodobností v následujících týdnech vidat v textech nebo slyšet, pak to spíše než slunečné, krásné, ideální (počasí) budou přídavná jména jako polojasné, oblačné, pošmourné, pochmurné, podmračené, zamračené, proměnlivé, větrné, inverzní, sychravé, vlhké, deštivé, uplakané, zimní, studené, mrazivé, arktické. Nejen v běžných neformálních rozhovorech, ale i v publicistických textech najdeme u počasí i výrazy s různou mírou expresivity: nevyzpytatelné, bouřlivé, extrémní, špatné, dokonce mizerné, hrozné, hnusné, příšerné, šílené.

Když jsem probírala sloupce kolokací, objevila jsem bezmála dvěstěkrát i obrat venkovní počasí (např.: kamery nejsou stavěné do venkovního počasí, k výrobě ledu nám nahrává i venkovní počasí). Vzhledem

1 Předpovídání počasí na přícháčkách žebříku podle Fredericka Stuarta Churcha (1842–1924). The World's almanac for 1879: a compendium of useless and interesting information, New York (1878)

k tomu, že počasí je ve výkladových slovnících definováno jako stav atmosféry v určité oblasti a době (viz Slovník spisovného češtiny pro školu a veřejnost, 1994) nebo stav ovzduší na jistém místě a v jisté době; povětrnost (Slovník spisovného jazyka českého, reedice 1989), je poněkud podivné mít potřebu vymezovat venkovní počasí (nabízí se pak otázka, zda máme i vnitřní počasí). Ti, kteří zformulovali takové slovní spojení, nejspíš vycházeli z běžných vyjádření: Jak je venku? Jaké je počasí? Je docela zajímavé si uvědomit, že jazyk nefunguje zcela přímočaře. Když si přečteme věty „Mnozí z nás se hned po probuzení podívají z okna, aby věděli, jaké je venku počasí a co si vzít na sebe“ nebo „Nejspíš jste sledovali, jaké je venku počasí,“ pravděpodobně nás formulace „jaké je venku počasí“ nezarazí. Doklady z korpusu i internetu ukazují, že se užívá dosti běžně. Pokud však čteme, že „venkovní počasí zdaleka nepřipomíná příchod jara“, bude nás pak obrat nejspíš rušit.

Pro počasí, v němž se nám ani nechce odcházet ven, nabízá lidová slovesnost příměť počasí pod psa – nemusí se ovšem vztahovat jen k chladnému zimnímu období, nepěkně může být i kteroukoli roční dobu. Totéž platí i pro další přirovnání: je počasí, že by psa nevyhnal; jako když se čerti žení, nic moc; počasí na draka. Drak v tomto případě neznámená ani hračku použitou na podzim po větru do vzduchu,

ani pohádkového ještěra. Jde o zkomolené německé slovo der Dreck, které označuje nečistotu, bahno i výkal. Svým způsobem jde o jemnější verzi jiného českého úsloví, ve kterém se místo slova drak objevuje jadrný výraz pro exkrement.

Za zmínku stojí i expresivní podstatné jméno čina užívané někdy pro označení nečasu, nevládného počasí s prudkým větrem a deštěm nebo sněhem, např.: Celý víkend jsme proseděli v chatě, venku byla čina, nebylo vidět ani na krok. Do té činy se nikomu nechtělo. Slovník nespisovné češtiny poněkud překvapivě výraz zachycuje i s variantou čína (venku je čína); spojitost s asijskou zemí však toto slovo nemá, přestože i v Číně může být počasí značně nevládné. Čina souvisí se slovesem činit se, tedy „horlivě se snažit, pilně pracovat; přičiňovat se“ (původně šlo o věty typu: to se venku čerti činí!). Řidčeji se můžeme setkat i s obdobou činěnice. Michail Bulgakov ji v jedné ze svých povídek vystihl slovy: „Na okamžik jsem vystrčil nos, ale brzy jsem ho schoval; taková byla činěnice. Celý svět jako by se stočil do klubíčka a poletoval ve vzduchu.“

Pokud je velká zima, máme k dispozici další lidové obraty: zima jak v psíně/psinci, případně zima jak v morně. Slovo morna dnes žije jen v tomto přirovnání a v přeneseném expresivním významu neutulná, zvláště studená místnost. V minulosti se tímto výrazem označovala hladomorna.

Až teploty klesnou ještě níže, přihlásí se o slovo mráz. To je podle Rejzkova Českého etymologického slovníku (2015) všeslovanské; jeho praslovanský základ morz má pravděpodobně původ v indoevropském výrazu s významem „trouchnivět, rozpadat se“. Slovník naznačuje i souvislost mezi slovesy mrznout a mrzet. Původní význam byl nejspíš mrazit a přeneseně pak „být protivný, nepříjemný“, postupně vznikla odvozením slova jako mrzet nebo mrzout, mrzutý, mrzutost, rozmrzelý, zamrzet a omrzet.

Ale zpátky k mrazu. Podle meteorologických předpovědí ho můžeme očekávat, může být, přijít, ale často se pojí i se slovesy uhodit nebo udeřit, kterými se v tomto případě vyjadřuje jednak rychlý nástup, jednak intenzita. Ve spojitosti s mrazem jsme zvyklí i na slovesa jako poškodit, způsobit, polevit, povolit, spálit, komplikovat, trápit, hrozit, štípat. Podstatné jméno mráz má v oblibě přídavná jména tuhý, silný, velký, krutý, třeskutý, extrémní, pořádný, hnusný (přesněji hnusnej). Slova mráz a (z)mrznout se vyskytují i v řadě stále živých ustálených spojení. Některá se vztahují k teplotě, např. mrzne až/jen praští nebo mráz jak na Sibiři, jiná mají přenesený význam, např. smích/úsmev mu zmrzl na rtech, nálada je pod bodem mrazu, vyhnat někoho na mráz, v žilách mu mrzla (případně tuhla) krev, z jeho slov čísel mráz, běží mu mráz po zádech a také mráz kopřivu nespálí.

Ať už bude počasí v závěru roku jakékoliv, užijte si poslední týdny a dny roku 2025 co nejpříjemněji.

Seznam použité literatury a internetové zdroje uvádíme na webu Živý.